

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.108>

УДК 811.161.2'272

Т.О. ФУДЕРЕР, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови і літератури, факультет гуманітарних і суспільствознавчих наук, Загребський університет вул. Івана Лучича, 3, м. Загреб, 10000, Республіка Хорватія
E-mail: tetyana.fuderer.tf@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3288-909X>

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ

---

*У статті проаналізовано сучасні підходи в дослідженнях конфліктної мовної взаємодії та на-
прями термінологізації поняття «мовний конфлікт» в українській соціолінгвістиці. Обгрун-
товано, що соціальні практики, пов'язані із застосуванням мов в Україні, доречно аналізу-
вати крізь призму поняття «соціальна напруженість», проявом якої є непоодинокі побутові
конфлікти через мову, а також приклади маніпулювання мовним питанням у медійному дис-
курсі. Мовний конфлікт варто вважати одним із параметрів мовних ситуацій. За деструк-
тивної мовної політики мовний конфлікт може набувати ознак соціального конфлікту. Озна-
ками мовного конфлікту в Україні є деформації мовної ситуації, що зумовлюють невідповід-
ність реального стану української мови її статусу державної.*

Ключові слова: мовний конфлікт, мовна ситуація, мовна політика, державна мова, меншинні мови, мовні права.

Аналіз мовної взаємодії в різних соціально-політичних утвореннях у сучасному світі зумовлює дедалі ширше використання поняття «мовний конфлікт», яке витлумачують як зіткнення або протистояння мовних спільнот через проблеми, пов'язані з мововжитком. Побутує думка, що в білінгвальних суспільствах, а такими в умовах глобалізації стає дедалі більша кількість соціумів, мовний конфлікт є природним процесом, пов'язаним із впливом офіційної або домінантної у функційному аспекті мови країни на мови меншин. Загострення уваги до мовних питань супроводжуються наполегливі пошуки нових національних ідентичностей. Такий погляд на проблему поєднує в одному контексті поняття «мовний» і «соціальний».

Цитування: Фудерер, Т.О. (2021). Соціолінгвістичні аспекти дослідження мовного конфлікту в Україні. *Українська мова*, 3 (79), 108–120. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.108>

Мета пропонованої статті — проаналізувати підходи до вивчення мовного конфлікту в українській соціолінгвістиці, з'ясувати підстави, через які цей вияв мовної взаємодії витлумачують крізь призму соціальних конфліктів, виявити суперечливі факти в підходах соціологів і соціолінгвістів, проаналізувати тенденції в термінологізації поняття «мовний конфлікт», запропонувати дефініцію, яка враховує соціолінгвістичні та соціальні аспекти явищ, що їх розглядають крізь призму мовних конфліктів. Таке дослідницьке завдання передбачає аналіз соціолінгвістичних та соціологічних праць з проблеми мовних конфліктів, інтерпретацію даних соціолінгвістичних та соціологічних опитувань, результати яких становлять емпіричну базу цих праць, спостереження за фактами мовної взаємодії в Україні. Розгляд проблеми конфліктної взаємодії крізь призму соціології та соціолінгвістики зумовлює міждисциплінарний характер статті й визначає її наукову новизну та практичне значення.

Як відомо, будь-які прояви зв'язку «мова — суспільство» належать до предметного поля соціолінгвістики. Тож логічним видається віднесення поняття «мовний конфлікт» до поняттєвого апарату соціолінгвістики: що це справді так, свідчать відповідні тематичні матеріали в термінологічних довідкових виданнях та підручниках із соціолінгвістики. У словниках соціолінгвістичних термінів, тематичних виданнях на зразок «Мова і суспільство» поняттю «мовний конфлікт» присвячено окремі статті. Проте, робити висновок про усталення терміна «мовний конфлікт» у соціолінгвістиці завчасно. Ідеться радше про залучення поняття із суміжних галузей соціально-гуманітарного знання до інтерпретаційних моделей, які пояснюють факти соціальної напруги, пов'язані з використанням мов. У межах окресленого підходу наприкінці ХХ ст. виникла й формується нова галузь соціолінгвістичних досліджень — лінгвістична конфліктологія, яка досліджує різнотипні мовні конфлікти, причини їх виникнення, шляхи подолання та нейтралізації. Варто наголосити, що до наукового дослідження феномену соціального регулювання мовної дійсності, проявом якого є, безперечно, факти, які надаються для аналізу в межах поняття «мовний конфлікт», мовознавці вдавалися принагідно, вважаючи його за такий, що виходить за межі наукової лінгвістики. Г.М. Яворська, зокрема, констатує, що «мовні конфлікти, як правило, не виокремлюються як спеціальна проблема для соціолінгвістичного дослідження» [16: 25]. Водночас різні прояви мовного конфлікту в Україні заторкнуто в працях Б.М. Ажнюка, П.Ю. Гриценка, Л.Т. Масенко, Г.П. Мацюк, С.О. Соколової, О.О. Тараненка, О.Б. Ткаченка, Ю.В. Шевельова, Л.І. Шевченко, Г.М. Яворської та інших дослідників.

У соціальній філософії поняття «конфлікт» визначають як один з основних елементів соціальної реальності, що є безпосереднім джерелом і механізмом її змін [3: 32]. Філософське осмислення соціального конфлікту ґрунтується на загальномовному значенні слова «конфлікт», яке в Словнику української мови витлумачено так: «**КОНФЛІКТ**, у, чол. Зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра

суперечка. *По селах де-де почали прориватися різні місцеві конфлікти* (Іван Франко, VIII, 1952, 70); *В душі я нишком радію, що конфлікт розв'язався для мене щасливо* (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 235)» [9: 274].

Широке тлумачення поняття «конфлікт» у соціальній філософії та конфліктології охоплює різні за силою вияву соціальні явища — від державних переворотів до культурної травми. Тому через таке розуміння соціальних конфліктів в історії філософської думки склалися різні підходи до їх пояснення.

Основні положення теорії конфлікту, що актуальні й сьогодні, викладено у працях Р. Дарендорфа, Л. Козера, Дж. Тьорнера, Дж. Рекса, П. Коена, Р. Коллінза та інших соціологів. Загальна теорія конфлікту визначає соціальний конфлікт як один з різновидів соціальних відносин: стан протистояння, боротьби між окремими індивідами чи групами людей, що охоплює всі сфери суспільних відносин та діяльності людей.

В історичній ретроспективі виокремлюють два засадничі підходи, відповідно до яких «соціальний конфлікт» витлумачують або як негативний вияв соціальної практики, який потрібно усувати (ідеалістичний, чи ідеологічно зумовлений, напрям), або як постійний і неусувний компонент соціального життя, основу для соціальної співпраці та пружину суспільного розвитку (реалістичний, чи конструктивний, напрям). Теоретичне розпрацювання в межах обох підходів супроводжувалося формуванням окремих соціологічних шкіл, яке завершилося утвердженням у західній соціологічній думці реалістичного напрямку, що зумовило пошук дослідницького інтересу до питань про форми соціального конфлікту, фази його розвитку та засоби, до яких удаються його учасники задля досягнення власних інтересів.

Дотичним до поняття «конфлікт» у сучасній соціології є поняття «соціальна напруженість», яке так само вживають у гранично широкому, радше публіцистичному, ніж науковому значенні, розмиваючи його семантичні межі. Це призводить до сплутування близьких, але не тотожних з погляду сучасної соціології термінів «конфлікт», «аномія», «депривація», «передконфліктна ситуація». Розмежовуючи перелічені терміни, соціологи пропонують уживати поняття «соціальна напруженість» для окреслення такого соціального явища, що «відображає стан соціальних відносин, а не просто фіксує певне протистояння тих чи тих акторів у період кризового розвитку суспільства», тож соціальною напруженістю називають «якісний стан відносин між соціальними акторами, що [...] зумовлений повною або частковою несумісністю їхніх намірів, уявлень, очікувань, цінностей, інтересів і потенційно здатний спричинити конфлікт на поведінковому рівні» [4: 115—116]. Для соціологічних теорій конфлікту соціальна напруженість слугує концептуальною підставою для пояснення суперечностей, що продукують розвиток соціальних систем [11: 147—148]. Відповідно до цього підходу соціальна напруженість є передумовою переходу соціальних конфліктів у фазу відкритих протистоянь [11: 5]. Що ж до критеріїв розмежування соціальних конфліктів та соціальної напруженості,

то такими вважають активність соціальних акторів, їхню готовність до запланованих протестних дій.

Якщо ці критерії застосувати до аналізу мовної ситуації в Україні, то стає очевидним, що суперечності в поглядах на застосування мов у нашій державі та реалізацію мовних прав представників різних соціальних груп немає підстав розглядати в координатах соціального конфлікту. Наприклад, за результатами соціологічного опитування «Підсумки двох років дії закону про мову: успіхи і невдачі», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 16—27 лютого 2021 р., тільки 5% громадян переконані, що використання різних мов в Україні є однією з найгостріших проблем держави; 28% поділяють думку, що мовне питання досить серйозне, але є їй більш актуальні проблеми; 27% українців не вважають мовні питання гострими за окремими винятками, а для 32% ця проблема взагалі є надуманою [8]. Ці дані засвідчують, що в масовій свідомості мовне питання хоч і є дразливим, таким, з яким пов'язана певна соціальна напруга, проте воно не стає приводом для активних протестних дій. Тому видається доцільним аналізувати його крізь призму явищ, що підпадають під поняття «соціальна напруженість».

Складність соціологічного аналізу феномену соціальної напруженості зумовлена низкою особливостей сприйняття та оцінювання цього стану в масовій свідомості. Зокрема, не сприяє об'єктивації рівня соціальної напруженості в суспільстві той факт, що, як зауважують соціологи, оцінка респондентами рівня напруженості в суспільстві не корелює із жодним з об'єктивних показників. «Ще складніше зафіксувати процес перетворення суб'єктивної напруженості в реальні дії. Емпірично не складно переконатися в тому, — наголошують автори праці «Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціальнопсихологічний аналіз», — що на суб'єктивному рівні соціальна напруженість може тривалий час залишатися в латентному стані. З високим ступенем вірогідності можна припустити: що довше вона накопичується, то більшою є ймовірність того, що це призведе до інституціалізації напруженості в колективну дію, зокрема, у соціальний рух чи іншу громадську активність. Інтрига виникає тоді, коли соціологи намагаються знайти чіткі індикатори, які б сигналізували про загрозу соціального вибуху напередодні самого вибуху. На жаль, і дотепер таких індикаторів бракує. Зокрема, виявилось, що реальна участь респондентів в акціях протесту не корелює ані з загальною оцінкою ними напруженості в суспільстві, ані з індексом соціального самопочуття, ані з фактичними показниками доходів, ані з рівнем довіри до інститутів» [11: 79]. Тож соціальну напруженість витлумачують як передумову соціального конфлікту, а механізм переходу від одного стану до іншого потрактовують як соціально-психологічний. «Спочатку формується незадоволеність ситуацією, що склалася в тій чи тій життєво важливій сфері суспільного життя. Як наслідок посилюються негативні очікування, різного роду страхи, що спричиняється до поширення всіляких чуток і фейкової інформації, наростання

песимізму, невпевненості в майбутньому, розчарування в авторитетах, втраті довіри до органів державного і місцевого управління, ЗМІ. Відбувається згушення атмосфери масового занепокоєння та емоційного збудження, що знаходить вихід у стихійних масових діях, масових міграціях в інші регіони й за межі країни, різних формах масової непокори та протесту» [11: 146]. Важливо додати, що рівень напруженості не залежить винятково від задоволеності / незадоволеності індивідуальних чи групових потреб. У зв'язку з цим соціологи наголошують на стохастичному характері явища соціальної напруженості: причинно-наслідковий зв'язок спрацьовує в ньому як тенденція, але не як жорстка детермінація.

Різні погляди на сутність кризових соціальних явищ позначилися і на тлумаченні поняття «мовний конфлікт». Наводячи приклади мовної взаємодії, які здебільшого аналізують крізь призму поняття «мовний конфлікт», дослідники згадують про суспільні суперечки, пов'язані з вибором основного діалекту на етапі формування літературного стандарту, зміною правопису, запровадженням нової графіки тощо. Такі конфлікти визначають як внутрішньоетнічні.

Як мовний конфлікт характеризують і протистояння різномовних спільнот через розподіл сфер функціонування їхніх мов. Для подібних ситуацій конфлікти визначають як міжетнічні.

Отже, на думку представників соціолінгвістичного напрямку в мовознавстві, і внутрішньоетнічні, і міжетнічні мовні конфлікти — це завжди зіткнення або протистояння спільнот мовців, тобто вони є виявом соціальної взаємодії. Такий підхід, безперечно, має тривалу традицію, що засвідчують праці Л.В. Щерби. Зокрема, у статті «Про потрійний аспект мовних явищ та про експеримент у мовознавстві» лінгвіст висловив припущення, що ланкою, яка єднає мовні явища з екстралінгвальними, варто вважати мовленнєву діяльність, оскільки будь-які мовні зміни насамперед відбиваються в мовленні індивідуальному та мовленні соціальної групи. «І найменші зміни в змісті, тобто в умовах існування певної соціальної групи, як-от: інші форми праці, переселення та відповідно інше оточення тощо, — наголошував дослідник, — негайно втілюються в змінах мовленнєвої діяльності групи і, що важливо, однаково, оскільки нові умови стосуються всіх членів групи» [15: 28].

Розглядаючи мовний конфлікт як соціальну взаємодію, дослідники зараховують його до сфери мовної політики держави, одним із найважливіших завдань якої є контроль за конфліктогенним потенціалом стосунків між мовними спільнотами [1: 10—11]. Г.М. Яворська виокремлює кілька підходів до витлумачення мовного конфлікту, а саме: 1) мовний конфлікт як конфлікт політичний під мовними гаслами; 2) мовний конфлікт як конфлікт розуміння, тобто порушення комунікації; 3) мовний конфлікт як конфлікт інтересів і цінностей мовних спільнот, що перебувають у ситуації контакту; 4) мовний конфлікт як конфлікт ідентичностей. «Більшість дослідників схильні розглядати мовні конфлікти крізь призму етнічних, релігійних, територіальних суперечок», — зауважує Г.М. Яворська,

наголошуючи, що «мову рідко розглядають як безпосередню причину політичних зіткнень» [16: 25]. Такі уявлення про мовний конфлікт дають підстави вважати дотичними до нього ситуації багатомовності, функціонування мов меншин, інтерпретації соціолінгвістичних результатів міграційних процесів, умов передавання мови від покоління до покоління, співвідношення етнічних і мовних кордонів, втрати мови й переходу на іншу. Розв'язання цих проблем відбувається в річищі соціальних процесів, оскільки його пов'язують із забезпеченням прав і свобод людини. Саме так аналізує конфліктогенні чинники мовної ситуації в Україні Л.І. Шевченко [14: 60—61]. Ті дослідники, які розглядають мовний конфлікт в контексті соціальних процесів, виокремлюють серед мовних спільнот домінуючу в мовному плані групу та групи соціальних меншин, між якими й виникає соціальна напруга.

Досліджуючи міжетнічний мовний конфлікт у контексті поведінки представників домінуючої мовної групи та мовних груп меншин, соціолінгвісти моделюють можливу реакцію на нього представників кожної з груп. Представники меншинної групи чи груп можуть або відмовлятися користуватися мовою домінуючої групи, виявляючи пасивний спротив, або активно протестувати, відмовляючись вивчати мову домінуючої групи, або випрацьовувати збалансовану стратегію білінгвальної поведінки. Що ж до реакції представників домінуючої групи, то вона виявляється або у відмові визнавати наявність мовного конфлікту, або в применшенні його значення, або в пошукові шляхів його розв'язання.

Утім, далі уможлиженого опису семантичного поля, окресленого поняттям «мовний конфлікт», представники окресленого підходу не просунулися. Ба більше: ніяк теоретично не опрацьовано уявлення про те, що будь-яка мовна взаємодія у ситуації дво- та багатомовності є конфліктною априорі щодо розподілу сфер функціонування мов, оскільки в реальному житті паритетне вживання мов у всіх сферах одночасно і в мовній практиці всіх мовців є утопією. Насправді комунікативна потужність мов та їхня функційна повнота є змінною характеристикою, залежною в кінцевому результаті від функційного розподілу мов у щоденних мовних практиках носіїв мови. У слушності цього припущення переконують емпіричні дані. Зокрема, С.О. Соколова, аналізуючи за результатами опитування мовну поведінку киян, дійшла висновку, що менше половини тих, хто оцінив свою мовну компетенцію як *вільне володіння* і українською, і російською мовами (72,34%), почуваються в обох мовах однаково комфортно, а решта респондентів віддають перевагу одній із мов (27,21% — українській, 27,94% — російській), тобто білінгвізм у них не є гармонійним [10: 45].

О.Б. Каченко, не вживаючи термін «мовний конфлікт», аналізує в діахронному аспекті прояви і причини конфліктної взаємодії української та російської мов в Україні та її наслідки, що позначилися на стані української мови. Свою концепцію соціолінгвістичного аналізу мовної ситуації в Україні дослідник обґрунтовує поняттям неповноти нації, яку витлумачує

як нестачу провідних верств, що тягне за собою неповноту культури та мови. Нація, приречена на неповноту, стає мимоволі збідненою, неповною щодо твореної нею культури, «недорікуватою» у своїй мові. Дослідник зазначає, що такий напрям аналізу мовної ситуації обстоював свого часу і Ю.В. Шевельов.

Міркування О.Б. Ткаченка спонукають до пошуку проявів конфліктної мовної взаємодії у стані мов, що уможлиблює розгляд мовного конфлікту крізь призму мовних явищ незалежно від сприйняття цих явищ мовцями. За такого підходу у фокус досліджень мовного конфлікту в Україні потрапляють явища соціальної стратифікації української мови (зокрема, нерівномірність поширення української мови серед соціальних груп), побутування мішаних форм розмовної мови (суржику), низька вітальність сленгових та жаргонних кодів тощо.

Про незавершеність процесу термінологізації поняття «мовний конфлікт» у соціолінгвістиці свідчить фрагмент дефініції, запропонованої Г.П. Мацюк, а саме: «Мовний конфлікт — це [...] особливо складні стосунки мов, які, виконуючи різні функції, контактують у суспільстві» [6: 206]. Дослідниця наголошує на мовній взаємодії, так би мовити, в чистому вияві, актуалізуючи надважливе завдання сучасної соціолінгвістики: з'ясувати й дослідити об'єктивні параметри, за якими взаємодію певних мов у конкретній мовній ситуації можна оцінити як мовний конфлікт — незалежно від того, чи усвідомлюють факт конфлікту пересічні мовці. Актуальність проблеми об'єктивації параметрів мовних конфліктів підтверджують приклади з української мовної ситуації. Узятий відокремлено наведений нижче факт свідчить про конфлікт *через мову* в буденній міській комунікації, проте не надається для об'єктивного витлумачення, бо, не знаючи особливостей української мовної ситуації, неможливо навіть розподілити учасників як представників домінантної чи меншинної спільнот (а саме між цими спільнотами, у теорії, тільки й може виникати соціальна напруга щодо мов), пор.: *До порожньої торговельної зали «Аптеки низьких цін» у старому районі Києва зайшли дві відвідувачки — очевидно, матір і дочка. Жодного працівника у залі немає. Відвідувачки мовчки чекають хвилину-другу. Нарешті із внутрішніх приміщень виходить аптекарка, жінка 50—60 років із флакончиками ліків у руках і якимсь папірцем. Працівниця аптеки підходить до однієї з кас, починає щось шукати в системі, не звертаючи уваги на відвідувачок, які теж не кваплять її, чекаючи, коли вона до них звернеться. Нарешті провізор звертається до відвідувачок. За цей час у залі аптеки вишиковується невелика черга, безпосередньо за жінками стоїть подружжя пара середнього віку. «Будь ласка, ренорм подивіться», — звертається українською мовою старша жінка до аптекарки. «Что? Ренорм?» — перепитує аптекарка російською. «Так, ренорм, рослинний концентрат “Екоме-ду”», — уточнює відвідувачка українською. Після того як аптекарка перевірила наявність препарату, жінка замовляє два флакони, і провізорка йде у службове приміщення шукати. Людей в аптеці більшає, до кас виходить ще одна аптекарка й починає обслуговувати інших покупців, однак сімейна пара,*

яка увійшла до аптеки за жінками, ще чекає. Обслуговуючи жінок, аптекарка ставить іще кілька уточнювальних запитань російською: «Дисконтная картка есть?», «Расчет наличными или банковской картой?». На кожне з цих запитань жінка відповідає українською. Насамкінець, завершивши розрахунок і забираючи ліки, вона запитує: «А чому ви мене обслуговували російською мовою?». Аптекарка на мить замислюється, обмірковуючи відповідь. У цей час жінка з подружньої пари голосно коментує ситуацію чоловікові: «Ты видел, какая цаца...». Аптекарка реагує миттєво: «Я начала вас обслуживать по-украински. Вы просто не услышали». Жінка, забираючи придбані ліки, зауважує: «Ні, ви жодного слова не промовили українською, хоч мали би це зробити відповідно до норми закону, яка діє уже майже місяць¹, тим більше, що я з вами говорила українською. Утім, ви не виявили належної пошани до нас як до покупців і в іншому — не надто квапилися нас обслуговувати, змусивши чекати і зібравши чергу». Ці слова жінка кидає, уже відходячи від віконця каси. У цей момент супутниця жінки, дівчина років двадцяти, звертається до жінки з черги, яка оцінила претензію через обслуговування російською ремаркою «цаца»: «У вас проблеми?». Чоловік, який разом з жінкою стояв у черзі, відповів замість своєї супутниці з неприхованою агресією: «У нас проблем нет. А вот у вас они сейчас начнутся, националистки гр***ные» (Зі спостережень; Київ, лютий 2021 р.).

Описана ситуація свідчить про порушення мовного законодавства України. Проте рівень теоретичного розпрацювання параметрів конфліктогенності мовних ситуацій у сучасній соціолінгвістиці не дає об'єктивних підстав класифікувати її як прояв мовного конфлікту в парадигмі соціальних конфліктів, оскільки вона має локальний характер. Для стороннього спостерігача, у якого на підставі побаченого / почутого може скластися враження, що домінантною в описаній ситуації є російськомовна спільнота, а меншиною, чиї права упосліджені, українськомовна, адже факт агресії спрямований саме проти українськомовних. Для характеристики «особливо складних стосунків мов» в Україні має значення ще й таке питання: чи потрапила б ця ситуація у реєстр конфліктних, якби норму закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» не набула чинності? Чи кваліфікували б подібну суперечку на мовному ґрунті як конфлікт для тих періодів, коли згаданий закон іще не було ухвалено? Ці запитання за поверхового аналізу скеровують думку в напрямку, що сам закон і став причиною конфлікту: мовляв, закон спричинив загострення мовної ситуації. Власне, подібна політична реакція і не забарилася: її озвучили одразу після набуття чинності згаданої норми представники проросійських політичних сил, пор.: «Ці норми закону повинні бути скасовані. Вони, на жаль, тільки дискредитують українську мову і ставлення

¹ Норма закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (25.04.2019), яка зобов'язує використовувати українську у сфері обслуговування споживачів (ст. 30), набула чинності 16 січня 2021 р., що супроводжувалося значним суспільним резонансом.

людей до української мови. Вони, на жаль, створюють конфлікт всередині країни. На жаль, цей закон, який був прийнятий в рамках передвиборної кампанії одного з кандидатів в президенти, став проблемою для розвитку Української держави», — вважає депутат Юрій Павленко («ОПЗЖ») [12]. Однак парадокс у тому, що подібні ситуації в Україні виникали віддавна, щоправда, стосовно прав українськомовних осіб їх трактували як міжособистісні непорозуміння, зумовлені браком освіти і невмінням толерувати, — і подібні переконання стали стереотипними, про що свідчать численні приклади, якими діляться мовці в мережевому спілкуванні пор.: *Питаю в касирки в магазині, чи знає та українську мову, і після ствердної відповіді прошу її обслужити мене українською. Та вперто ігнорує моє законне право. Якби вона спілкувалася з друзями — хай би говорила, якою хоче. Але в даний момент обслуговує мене, українку, в Україні за мої гроші і відмовляє мені в отриманні обслуговування українською мовою. Наполегливо залишаюся ввічливою. Прошу чотири рази. Чемно прошу останній раз — касирка затято ігнорує. Змітаю у відповідь здачу з прилавка їй під ноги. До яких пір мене утискатимуть за українську мову?* [7].

Слушні міркування щодо цього висловила О.М. Данилевська, яка зауважує, що за винесеними на опитування в соціологічних моніторингах запитаннями про двомовність можна простежити тенденції в мовній політиці в період української незалежності, особливо якщо зважити на зміст коментарів оприлюднених результатів провідними ЗМІ. Дослідниця висловлює думку, що реальна мовна політика в незалежній Україні за своїм спрямуванням була продовженням декларативної офіційної політики УРСР, утіленої в тезі про «гармонійну російсько-українську двомовність». Тож тезу про «гармонійну російсько-українську двомовність», яка з партійних програм і масмедійного дискурсу потрапила навіть до низки законопроектів, варто сприймати як ідеологему, запозичену з радянської риторики тими політичними силами, які й досі експлуатують настрої ностальгії за СРСР у певній частині населення [2: 110—117].

Саме живучістю стереотипів, породжених радянською пропагандою, пояснює позитивне («безконфліктне») ставлення до українсько-російської двомовності, характерне для істотної кількості мешканців України (за даними масового опитування, 55% респондентів, відповідаючи на запитання про рівень конфліктності стосунків різномовних громад, обрали варіант «Мирно співіснують», 25% — «Частково конкурують» і лише 8,2% — «Протистоять одна одній») Л.Т. Масенко. Ці стереотипи, на її думку, підживлюють процеси «інерційного розвитку білінгвізму, успадкованого з радянського періоду» [5: 29], що, безперечно, поглиблює мовний конфлікт у державі. З огляду на зазначене дослідниця вважає промовистим факт поширення на провідних телеканалах країни і білбордах від 2014 р. двомовного логотипу «Єдина країна. Единая страна»: це гасло — своєрідна політична декларація влади «на збереження двомовного стану країни зі сподіванням, що така політика сприятиме безконфліктному співіснуванню двох мов і консолідації населення» [5: 29]. Однак утопічність декларації

стала очевидною на тлі загострення мовного питання у зв'язку з набуттям чинності Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»: тільки-но норми закону зміцнили позиції державної мови у сферах, де раніше, за інерцією, мала перевагу російська (наприклад, сфера обслуговування споживачів), як інформаційний простір збурили повідомлення про утиски російськомовних.

Тож проєкція сподівання на «безконфліктне співіснування двох мов і консолідації населення» на українську мовну ситуацію є типовим прикладом соціальної утопії, бо ці сподівання не мають об'єктивних підстав, оскільки не враховують колоніального походження українсько-російського білінгвізму. За такого характеру, переконаний О.Б. Ткаченко, білінгвізм є похідним від бісоціальності та бікультурності, які виникають унаслідок «експансії іноземної держави на країну, піддану мовно-національній і відтак культурній асиміляції», що «призводить до розколу цієї країни на два мовно й культурно взаємовідчужені соціуми» [13: 413]. Закономірно, що відносини між цими двома соціумами є конкурентними.

Такі спостереження спонукають до зміщення акцентів у тлумаченні поняття «мовний конфлікт» із соціальних та психологічних параметрів до соціолінгвістичних та власне мовних. З огляду на зазначене важливими завданнями сучасної соціолінгвістики є такі:

- 1) теоретично обґрунтувати параметральні ознаки конфліктної мовної взаємодії;
- 2) проаналізувати мовну ситуацію в Україні крізь призму мовного конфлікту за кількісними параметрами, що дало б змогу об'єктивізувати її;
- 3) дослідити, як мовний конфлікт впливає на розподіл функційних сфер мови в соціумі загалом і в мовних практиках конкретних мовців;
- 4) визначити ознаки конфліктного функційного співвідношення мов;
- 5) з'ясувати, як виявляється конфліктна мовна взаємодія в щоденних мовних практиках.

Отже, поняття «мовний конфлікт» у сучасній українській соціолінгвістиці витлумачують у двох аспектах — соціальному, який переважає, та власне мовному, прояви чого варто шукати в конфігурації мовної ситуації в Україні та стані української мови.

Соціальні аспекти мовного конфлікту спрямовують до досліджень соціальних практик у двомовних та багатомовних соціумах у зв'язку з нерівномірністю розподілу сфер використання мов, уживаних у цих суспільствах. При цьому сфери функціонування мов не є абстрактними категоріями, оскільки безпосередньо реалізуються в мовній поведінці людей, тож проєктуються на їхні мовні права, звички, мовну свідомість та мовну поведінку. Мовні ситуації, для яких характерний мовний конфлікт, є складником міжетнічних відносин, і тому їх розглядають здебільшого в контексті забезпечення прав національних меншин. В Україні, де мова етнічної меншини набула такого самого поширення, що й державна мова, а державна є на певних територіях мовою меншості населення, мовний конфлікт має своєрідний вимір соціальної взаємодії, оскільки йдеться

передусім про забезпечення права осіб повноцінно користуватися державною мовою. Соціальний аспект дослідження мовного конфлікту є пріоритетним і у зв'язку з так званним мовним питанням, коли проблема мововжитку набуває політичного забарвлення в ідеологічних системах представників різних політичних сил, які змагаються за владу.

Водночас виявом мовного конфлікту в Україні є явища, що перебувають за межею усвідомлення соціальних акторів. Ідеться передусім про неоднорідність мовної ситуації за кількома параметрами, а саме: 1) у регіональному вимірі; 2) за типом поселення; 3) за комунікативними сферами; 4) за страфікаційною ознакою; 5) за генераційною (поколінневою) ознакою. Крім того, мовний конфлікт позначився і на стані української мови.

Аналіз підходів у дослідженнях мовних конфліктів у соціолінгвістиці, зіставлення теоретичних засад з емпіричними даними, зокрема результатами соціологічних та соціолінгвістичних опитувань про мовну ситуацію, дає підстави розмежовувати поняття «мовний конфлікт» та «конфлікт через мову», численні приклади яких свідчать про соціальну напруженість щодо мовної взаємодії в Україні. Конфлікти через мову, безперечно, є виявом мовного конфлікту, однак його як прикмету особливого типу мовної взаємодії не можна зводити лише до побутових суперечок через мову, так само як відсутність останніх не є підставою не розглядати певні мовні ситуації крізь призму мовного конфлікту. Мовний конфлікт варто вважати одним із параметрів мовних ситуацій, визначальною рисою яких є перерозподіл функційних сфер мов на певній території, у певному соціально-політичному утворенні або в певній сфері мововжитку, зміна демографічної потужності мов, що супроводжується змінами в законодавчому забезпеченні функціонування мов або в умисному зволіканні з ухваленням відповідних законів. Мовний конфлікт за неадекватної мовної політики може набувати ознак соціального конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк, Б.М. (2021). *Мовна політика: Україна і світ*. Київ.
2. Данилевська, О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ.
3. Денисенко, І.Д. (2013). Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації. *Український соціум*, 3 (46), 32–43.
4. Мартинюк, І. (2017). Уявлення населення України про чинники соціальної напруженості. *Українське суспільство 1992–2016. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. С. 115–121. Київ.
5. Масенко, Л. (2018). Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*, 2, 20–35.
6. Мащук, Г. (2009). *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики: Навч. посіб.* Львів.
7. *Особисті історії*. Портал мовної політики. URL: <https://language-policy.info/2017/01/osobysti-istoriji-4/> (дата звернення: 01.05.2021).
8. *Підсумки двох років дії закону про мову: успіхи і невдачі*. Фонд демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/pidsumki-dvokh-rokiv-dii-zakonu-promovu-uspikhi-ta-nevdachi> (дата звернення: 01.05.2021).
9. *Словник української мови: в 11 томах*. Том 4. (1973). С. 274. URL: <http://sum.in.ua/p/4/274/1> (дата звернення: 01.05.2021).

10. Соколова, С.О. (2013). Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування). *Українська мова*, 2, 38—55.
11. *Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціально-психологічний аналіз*. (2019). Київ.
12. Тільки мова, тільки хардкор: як Мережа реагує на перехід сфери послуг на українську мову. Фокус. URL: <https://focus.ua/uk/politics/471919-tolko-mova-tolko-hardkor-kak-set-reagiruet-na-perehod-sfery-uslug-na-ukrainskij-yazyk> (дата звернення: 01.05.2021).
13. Ткаченко, О.Б. (2014). *Українська мова: сьогодення й історична перспектива*. Київ.
14. Шевченко, Л. (2014). Конституційна норма в суспільній дискусії щодо мовних прав в Україні. *Мовні права в сучасному світі. Збірник наукових праць*, 58—63. Ужгород.
15. Щерба, Л.В. (1974). О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. *Языковая система и речевая деятельность*, 24—39. Ленинград.
16. Яворська, Г.М. (2017). Мовні наративи та їхня роль у русинському питанні. *Стратегічні пріоритети*, 1(42), 24—30.

REFERENCES

1. Azhniuk, B.M. (2021). *Movna polityka: Ukraïna i svit*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
2. Danylevs'ka, O.M. (2019). *Ukraïns'ka mova v Ukraïns'kii shkoli na pochatku XXI stolittia: Sotsiolingvistychni narysy*. Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
3. Denysenko, I.D. (2013). Suchasna teoriia konfliktu: Problemy eksplikatsii, demarkatsii, klasyfikatsii. *Ukraïns'kyi Sotsium*, 3(46), 32—43 (in Ukrainian).
4. Martyniuk, I. (2017). Ujavlennia naseleennia Ukraïny pro chynnyky sotsial'noï napruzhenosti. In V. Vorona, M. Shul'ha (Eds.). *Ukraïns'ke suspil'stvo 1992—2016. Stan ta dynamika zmin. Sotsiolohichni monitorynh* (pp. 115—121) (in Ukrainian).
5. Masenko, L. (2018). Movnyi konflikt v Ukraïni: Shliakhy rozv'iazannia. *Ukraïns'ka Mova*, 2, 20—35 (in Ukrainian).
6. Masiuk, H. (2009). *Prykladna sotsiolingvistyka. Pytannia movnoï polityky*. Lviv: Vydavnychi tsentr LNU imeni Ivana Franka (in Ukrainian).
7. Nitsoi, L. (2017). Osobysti istorii. *Portal movnoï polityky*. Retrieved from <https://language-policy.info/2017/01/osobysti-istoriji-4/>.
8. Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Il'ka Kucheriva. (2021). *Pidsumky dvokh rokiv diï zakonu pro movu: Uspikhy i nevdachi*. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/pidsumki-dvokh-rokiv-dii-zakonu-pro-movu-uspikhy-ta-nevdachi>.
9. Bilodid, I.K., Buriachok, A.A., Dotsenko, P.P. (1973). *Slovnnyk Ukraïns'koï movy* (Vol. 4: I—M, p. 274). Retrieved from <http://sum.in.ua/p/4/274/1>.
10. Sokolova, S.O. (2013). Osnovni typy movnoï povedinky kyan (Za danymy anketuvannia). *Ukraïns'ka Mova*, 2, 38—55 (in Ukrainian).
11. Zlobina, O.H., Shul'ha M.O., Bevzenko, L.D., Boiko, N.L., Kukhta, M.P., Martyniuk, I.O. ... Sobolieva, N.V. (2019). *Sotsial'na napruzhenist' u kryzovomu sotsiumi: Sotsial'no-Psykholohichni analiz*. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukraïny (in Ukrainian).
12. Til'ky mova, til'ky hardkor: Iak Merezha reahuie na perekhid sfery posluh na Ukraïns'ku movu. *Fokus*. <https://focus.ua/uk/politics/471919-tolko-mova-tolko-hardkor-kak-set-reagiruet-na-perehod-sfery-uslug-na-ukrainskij-yazyk>.
13. Tkachenko, O.B. (2014). *Ukraïns'ka mova: S'ohodennia i istorychna perspektyva*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
14. Shevchenko, L. (2014). Konstytutsiina norma v suspil'nii dyskusii shchodo movnykh prav v Ukraïni. In B.M. Azhniuk (Ed.). *Movni prava v suchasnomu sviti* (pp. 58—63). Uzhhorod (in Ukrainian).
15. Shcherba, L.V. (1974). O troiakom aspekte iazykovykh iavlennii i ob eksperimente v iazykoznanii. In L.V. Shcherba. *Iazykovaia sistema i rechevaia deiatel'nost'* (pp. 24—39). Leningrad (in Russian).
16. Iavors'ka, H.M. (2017). Movni naratyvy ta ikhnia rol' u rusyns'komu pytanni. *Stratehichni Priorytety*, 1(42), 24—30 (in Ukrainian).

Статтю отримано 18.05.2021

Tetiana Fuderer, Doctor of Science in Philology, Professor,
Department of the Ukrainian Language and Literature, Faculty of Humanities
and Social Sciences, University of Zagreb
3 Ivan Lučić St., Zagreb 10000, the Republic of Croatia
E-mail: tetyana.fuderer.tf@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3288-909X>

SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF THE LANGUAGE CONFLICT RESEARCH IN UKRAINE

Terminological trends towards a concept of “language conflict” are to some extent underexplored in Ukrainian sociolinguistics and sociology. This article looks into modern approaches to the language conflict research and ways of terminologization of the “language conflict” concept. The data collected from a recent sociological survey show that there are no grounds for the analysis of the phenomenon of social interaction regarding the use of languages in Ukraine, as seen through the prism of “social conflict”. However, by confirming that in the collective consciousness, the language is treated as an annoying issue associated with a certain social tension, the findings show that social practices related to the language use in Ukraine are appropriate to be investigated with respect to the concept of “social tension”, that is, frequent domestic disputes about languages and examples of manipulation of the language issue in mass media.

In this paper, language conflict is described as one of the parameters of language situations, out of which the defining features are as: 1) redistribution of functional spheres of languages in a certain territory and in various socio-political formations or spheres of language use; 2) a change in the demographic power of languages accompanied by changes in the legislative support of the language functioning or in the deliberate delay of relevant laws adoption. Yet with a destructive language policy, language conflict can acquire the features of a social conflict. The features of language conflict in Ukraine are deformations of language situations leading to the discrepancy between the real state of Ukrainian and its status as the official language. This prevents balanced interaction between Ukrainian and other languages used in Ukraine needed for ensuring the language rights of all citizens.

Keywords: *language conflict, language situation, language policy, official language, minority languages, language rights.*